

מצות יישוב ארץ ישראל - דאורייתא או דרבנן? *

ראשי פרקים

- א. שיטות הראשונים
- ב. האם תקנות חז"ל נובעות ממצוה דאורייתא?
- ג. דעת הרמב"ם
- ד. לדעת הרמב"ן אין מצוה בישיבה ללא כיבוש
- ה. דברי רבנו חיים שאין מצוה לדור בא"י
- ו. מצות יישוב א"י - חיובית או קיומית?
- ז. דברי סיום

* * *

רוב רבותינו האחרונים, בפרט אלה שחיו בארץ, נקטו כשיטת הרמב"ן שמצות כיבוש הארץ ויישובה היא מן התורה. רבים צירפו לדעת הרמב"ן דעותיהם של ראשונים אחרים, שלדעתם אף הם סוברים שהמצוה היא מדאורייתא. הם הסיקו זאת מיצירת זהות וקישור בין הדינים שתיקנו חז"ל ביישוב הארץ (כמו הרשות לכפות לעלות לארץ וקניית שדה בא"י בשבת מנכרי) לבין גדר מצות יישוב הארץ. אולם זוהי ראייה רופפת, שכן קישור זה איננו מוכרח, וניתן להסביר בדרכים שונות את תקנות חז"ל בנושא זה¹.

רבים הבינו מדברי פתחי-תשובה (אה"ע עה,ו) ש"כל הפוסקים, ראשונים ואחרונים" סוברים כרמב"ן שזו מצוה מן התורה. אולם אין זו כוונת דבריו של הפתחי-תשובה. מקור דבריו הוא בשו"ת מעיל-צדקה (סי' כו), אך שם התייחס לדעתו של רבנו חיים הכהן, שאין מצות יישוב

* פורסם ב'תחומין' כרך כח, תשס"ח. הערות נוספות של הרב איתם מופיעות באתר.

סיכום כולל של בירורו של אמו"ר הרב יהודה הרצל הנקין שליט"א ועמדתו ההלכתית בנושא; תוכן הדברים נבדק והוגה על ידו. סיכום זה מכיל את תמצית הראיות והמסקנות, וכדי לדחות את הדברים או לסמוך עליהם יש לעיין במקורם המלא: שו"ת בני-בנים ח"א סוף סי' מג (תשל"ט), ח"ב סי' מב (תשמ"א) וסי' נב (תש"ן), ח"ג סי' ל-לא (תשנ"ד) ושם בטבון-קשוט אות טו (תשנ"ח), ח"ד סי' כה (תשנ"ח) ושם מאמר ח (תשס"ד).

¹ ודלא כפי שנטען במאמר ב'נועם' טו עמ' נא (צויין באנציקלופדיה-תלמודית ערך ארץ ישראל, פרק יד הערה 15). לדחיית הוכחותיו בארוכה ולביאור דין זה, ראה שו"ת בני-בנים ח"ב סי' כ, וח"ג סי' מה עמ' קסח-קסט, קעב-קעג. יש שרצו להוכיח מנושא "עוון חו"ל גורם" שיש איסור לשבת בחו"ל, אולם ראה שו"ת בני-בנים ח"ג סי' לב, שם הובאו השיטות השונות בנושא זה והתברר שאין להוכיח ממנו לענין מצות יישוב הארץ. וראה ברמב"ם (הל' מלכים ה,ז) שכתב במפורש שמותר לשכון בכל העולם חוץ ממצרים, ואכמ"ל.

הארץ היום אפילו מדרבנן; ועל כך כתב שרבים הם החולקים עליו². לא ייתכן לפרש שכוונת הפתח-תשובה היא שכל הראשונים מסכימים לדעת הרמב"ן, כי כפי שנפרט להלן, רבים מהם חולקים עליו.

א. שיטות הראשונים

קיימות בראשונים ארבע שיטות מרכזיות לגבי תוקף המצוה:

א. הרמב"ן (הוספות לספר המצוות, עשין ד'), האריך להוכיח שכיבוש הארץ וישובה הם מצוות עשה הכלולה בתרי"ג מצוות. וכן היא דעת הרשב"ץ (תשב"ץ ח"ג סי' רפח, זוהר-הרקיע רכו, עו)³.

ב. הריב"ש (שו"ת סי' קא) והרשב"ש (שו"ת סי' א-ב) כתבו אף הם בעקבות הרמב"ן שמדובר במצוות עשה, אך הם דיברו רק על הישיבה בארץ, ולא הזכירו בכל דבריהם את הכיבוש, ומשמע שלדעתם, שלא כרמב"ן, הכיבוש הוא רק הכשר מצוה⁴.

ג. לעומת אלה, כל מוני המצוות (מלבד רמב"ן ורשב"ץ) לא מנו מצוה זו: בה"ג; רס"ג; ספר יראים; רמב"ם, וסמ"ג וחינוך בעקבותיו⁵. בדעת הרמב"ם דנו האחרונים אם הוא השמיט את המצוה מפני השורשים שהגדיר (וראה להלן); אך את השמטת שאר מוני המצוות אי אפשר לתרץ על פי שורשי הרמב"ם, וממילא יוצא שלשיטתם המצוה אינה אלא מדרבנן⁶. וכן היא

² כעין זאת ראה כנסת-הגדולה (אה"ע סי' עה הגהות ב"י ס"ק כה) שכתב אף הוא שכל הפוסקים הראשונים והאחרונים שהביאו את דין הכפייה לעלות חולקים על רבנו חיים וסוברים שיש מצוה - והוא עצמו סובר שהמצוה מדרבנן (ראה להלן פרק ג). ואם כן מוכח שדבריו נאמרו רק לעניין שכופין ושיש מצוה, ולא לעניין שהמצוה היא מן התורה דווקא. ומכאן שאין לטעון שכל מי שדיבר על "מצוה" בסתם - כאן כמו בשאר הסוגיות - סובר בהכרח שהיא מן התורה, שכן ייתכן שכוונתו למצוה מדרבנן (וכן לגבי "דבר מצוה"; ראה המקורות בהערה 11, וראה רמ"א או"ח רמח"ד).

³ ובשיטתם החזיקו כמה מראשוני האחרונים, כמו ספר חרדים (פ"ז, מצוות עשה התלויות בא"י, ס"ק טו), המבי"ט (שו"ת ח"א סי' קלט) ובנו המהרי"ט (שו"ת יו"ד ח"ב סי' כח).

⁴ ונפק"מ לענין שבועה, היכולה לבטל הכשר מצוה אך לא מצוה. לפי זה מובנים דברי הריב"ש והרשב"ש המסיקים מדברי הגמרא בסוף מסכת כתובות (קיא, א) על השבועה שלא לעלות כחומה, ש"לכן אנו מנועים כיום לעלות בהמונים לארץ" - אם גם הכיבוש הוא חלק מן המצוה, לא היתה השבועה חלה על כך. לעומת זאת לשיטת הרמב"ן לא ניתן להשביע את ישראל להימנע מהכיבוש, שכן זוהי מצוה מן התורה. ואכן הוא איננו מזכיר בכל כתביו את השבועה שלא לעלות כחומה (הפירוש לשיר השירים, המיוחס לרמב"ן, אינו שלו).

⁵ וכן מוני מצוות פחות ידועים, כמו רבנו אליהו הזקן (גיוס של רב האי גאון), ר' יצחק אלברגלוני (בן דורו של הרי"ף), רבי שלמה אבן גבירול, ר' עזרא מגרוניא, ומאמר-השכל (המיוחס לראב"ן) - שאף לא אחד מהם כלל את יישוב א"י בתרי"ג המצוות (ראה 'ספר מצוות הערוך', ירושלים תשנ"ט, ח"ג עמ' רפא).

⁶ ויש נפק"מ רבות בין חיוב דאורייתא לדרבנן, למשל כדברי כנסת-הגדולה (יו"ד רלט, לג, בשם כמה גדולים) שפוסק שמצוות הישיבה היא מדרבנן. "ולפיכך כל ספק שיסתפקו בה אזלינן בה לקולא". וכן נפק"מ לדחייה מפני מצוות אחרות, ולעניין צער והפסד ממון ועוד, ואכ"מ.

דעת המאירי⁷, וכן נראה בדעת רשב"ם⁸ ואף בדעת רש"י⁹, וכן מפורש במחזור ויטרי לתלמיד רש"י¹⁰, ומסתבר שכך היא דעת רבים מחכמי צרפת ואשכנז.

ד. הרבה ראשונים כתבו על הסיבות ועל התועלת שיש בישיבה בארץ ישראל, אך לא הזכירו כלל שמדובר במצוה מן התורה. המהר"ם מרוטנבורג (ספר תשב"ץ לתלמיד המהר"ם את תקס"א) השיב ש"עיקר המצוה ללכת לא"י אינני יודע, אלא כמפורש בסוף כתובות..."¹¹; דבריו הובאו באורחות-חיים (ח"ב סי' עג, וכן בספר כלבו סי' קכז). בתרומת-הדשן (פסקים

⁷ כמכח מדבריו בסוף כתובות: "...שכל מקום שחכמה ויראת חטא מצויים שם, דינו כארץ ישראל; וכמו שאמרו שכל הדר בבבל כאילו דר בארץ ישראל. שכל מה שאמרו (=על א"י) לא אמרו אלא מפני שסתם חוצה לארץ אין חכמה ויראת חטא מצויין בה." כך היתה בדורנו גם דעתו של האדמו"ר האחרון מחב"ד (ליקוטי שיחות כרך ב' [תשכ"ז], הוספות ראה, עמ' 617-620; ובמהדורה המתורגמת [תש"ן] עמ' 298-294). אם כן, לכאורה דעת המאירי דומה למגילת-אסתר, שאין כיום מצוה לדור בארץ. אך במקום אחר (ב"ק פ, ב) כתב המאירי, ש"מצוה על כל אדם לקבוע דירתו בא"י", ו"א"כ מבואר שלדעתו זו מצוה [מדברנן] לא פחות ואף יותר ממגורים במקום תורה.

⁸ שנימק (ב"ב צא, א) את איסור היציאה מהארץ בכך "שמפקיע עצמו מן המצוות", ולא בכך שזהו ביטול מצוות עשה. כך דייק בדבריו ה"ר עובדיה יוסף (תורה שבעל פה יא), וראה גם מהר"י ענגיל בגליונו על כתובות קי, ב.

⁹ שפירש את "והורשתם... וישבתם בה" (במדבר לג, ג) כאונקלוס, שזוהי הבטחה ולא מצוה. כך דייק ה"ר ע' יוסף (תחומין י' עמ' 43), וראה רא"ם ואור-החיים שקיימו את דעת רש"י. אמנם אור-החיים עצמו למד את המצוה מפסוקים אחרים, אך אין ראיה או רמז שכך היא גם דעת רש"י. וראה גם במלבושי-יו"ט סי' עז. וכן בדיו המוכר עבדו לסוריא, שקונסים אותו לשחרר את העבד (גיטין ח, א) הסביר רש"י, שזה משום ש"אסור לצאת מארץ לחוץ לארץ", ולא כתב 'שהפקיעו ממצוות ישיבת הארץ' כלשונו במוכר לגוי - "שהפקיעו מן המצוות" (וראה עוד גיטין מג, ב ד"ה יצא). עוד יש לציין לדברי הגמרא (ברכות נז, א) שהעומד עירום בבבל בחלומו הוא עירום מן החטא, והסביר רש"י, שזה כיון ש"עוון יש בישיבתה" והוא עירום מעוון זה; ואילו על העומד כנ"ל בא"י, שהוא עירום מן המצוות, הסביר רש"י שזה מפני ש"הרבה מצוות תלויות בה", ולא כי 'מצוה יש בישיבתה' - משמע שאין זו מצוה בפני עצמה. ומה שפירש (סוטה מד, ב) שמלחמת מצוה היא "כגון כיבוש א"י בימי יהושע" אינה ראייה שכוונתו לכיבוש הארץ לדורות כדעת הרמב"ן, בפרט לאור דבריו על מלחמת רשות "סתם מלחמת רשות ממלחמת יהושע ואילך, שהיא היתה מלחמת מצוה" (עירובין יז, א), וכן "כל מלחמה קרי רשות, לבד ממלחמת יהושע שהיתה לכבוש את ארץ ישראל" (סנהדרין ב, א). ממקורות אלו נראה פשוט שדעתו בעניין הגדרת המלחמות זהה לדעת הרמב"ם.

¹⁰ רבי יעקב ב"ר שמשון, שכתב בסוף פירושו למסכת אבות, על המשנה "בן עשרים לרדוף": "ולי נראה, לרדוף אחר המלחמת ארץ ישראל; דבן י"ח נשא אשה וצריך להיות נקי עם ביתו שנת יט, שנאמר נקי יהיה לביתו וגו', ובשנת כ' ירדוף אחר המלחמה ולא יהיה עוד נקי. וכן מוכח בריש ספר במדבר, 'מבן עשרים שנה ומעלה כל יצא צבא' - מגיד שאין יוצא פחות מעשרים. ובמה דברים אמורים, במלחמת הרשות, אבל במלחמת מצוה יצא חתן מחדרו וכלה מחופתה" (מחזור ויטרי מהד' מקיצי נרדמים, עמ' 511). כלומר, אדם שהתחתן בגיל 18 יוצא למלחמת כיבוש הארץ רק בגיל עשרים, שכן הוא מצווה ב"נקי יהיה לביתו"; משא"כ במלחמת מצוה, אליה הוא יוצא מיד. הרי לנו בהדיא, שכיבוש הארץ אינו בגדר מלחמת מצוה! (ולהפך מהרמב"ן)

¹¹ ולכן הוא מעלה נימוקים שונים שבהימצאם מוטב שלא לעלות לארץ, וכן עשו גם תרומת-הדשן וכפתור-ופרח. אמנם המהר"ם כתב בשו"ת (דפוס ברלין תרנ"א, סי' עט) שאין לשמוע לאב המורה לבנו שלא לעלות לארץ, כי "קיי"ל דמצוה לעלות ... ובכל דבר מצוה לא ישמע לו" - אך אין זה סותר את דבריו כאן, כי גם מצוה מדבריהם כלולה בדיון זה, כפי שכתב הרמב"ם (הל' ממרים ו, ב); ועיין עוד באר-הגולה י"ד רמ, טו ובתה"ד תשובות סי' מ).

סי' פח) כתב ש"שבח ומעלה" לגור בארץ, ולא הזכיר שמדובר במצוה¹², ובדומה לכך גם בספר כפתור-ופרח (פרק י, עמ' רז)¹³. ספר התרומה (ריש הלכות א"י) מאריך להסביר שגם בימינו יש עניין לעלות לארץ, "מפני חיבתה" - ולא 'מפני מצותה' וכדומה¹⁴. גם הריטב"א בעיסוקו בנושא (כתובות קי, ב, גיטין ב,א) ציין רק את "חיבת הארץ" וקדושתה, מבלי להזכיר שזו מצוה. על פניו נראה שלדעת כל אלה, זו אינה מצוה בפני עצמה מן התורה (אך ראה להלן).

ב. האם תקנות חז"ל נובעות ממצוה דאורייתא?

הזכרנו לעיל תקנות חז"ל הנוגעות ליישוב הארץ - כמו הרשות לכפות לעלות לארץ וקניית שדה בא"י בשבת מנכרי. אם המצוה היא מן התורה, כדעת הרמב"ן, מובנות תקנות אלו, הבאות לחזק את קיום המצוה. אולם לכאורה, אם המצוה היא מדרבנן, מה טעם יש בהן? ואכן, לדעת הרשב"ש (שו"ת סי' א) התקנה שכופים לעלות מעוגנת בכך שהמצוה היא מן התורה. אולם אף הוא העיר (בסי' ב) שהכפייה נתקנה גם לדעת הסוברים שהמצוה היא מדרבנן, וגם חיוב מדרבנן מצדיק כפייה¹⁵.

מעבר להסברים הקשורים לקיום המצוה, הועלו בפוסקים נימוקים שונים לתקנות חז"ל אלה. החתם-סופר (שו"ת יו"ד סי' רלג-רלד) הסביר שכופין לעלות בגלל קדושת הארץ. וכן נראה משו"ת המהרי"ט (ח"ב יו"ד סי' כח), אם כי הזכיר שם שיישוב הארץ היא מצוה מן התורה. כיון שסיבת הכפייה היא קדושת הארץ, כתב בעל אבני-נזר (יו"ד סי' תנד אותיות לג, לה; ועיי"ש תנז"א) שלדעת הסוברים שקדושה שניה בטלה, אין כיום מצוה מן התורה. הריטב"א (כתובות קי, ב) הסביר שכופין משום "חיבת הארץ". הגר"א (יו"ד רסז, קסא) כתב

¹² למרות שעל כך הוא נשאל: "אי מצוה היא עתה". ודבריו בהמשך, שיש בכך "תועלת לעולם הבא ולעולם הזה", לא נאמרו לגבי שכר מצוה, אלא על התועלת הרוחנית והמעשית היוצאת מהישיבה בארץ, כדברי בעל ספר התרומה דלהלן.

¹³ בהקדמה לספרו הסביר מדוע עלה לארץ, וכתב שבא לקיים את המצוות התלויות בה, ולא הזכיר שעצם הישיבה היא מצוה. וראה גם דבריו בפרק מב.

¹⁴ לשיטתו, העניין לגור בא"י נובע מהמצוות התלויות בה, אלא שגם כשאי אפשר לקיימן כתקנתן (כשיטתו שקדושה שניה בטלה, ולכן הפרשת תרומה היא מדרבנן) עדיין ראוי לעלות לארץ מפני חיבתה: "אמת כי חביבה א"י ואשרי האיש הדר בה... וכל שכן הדר בה מקיים מצוות התלויות בה, זוכה להיות במחיצתו של הקב"ה... ולא מבעיא בימי התנאים, שהם יכולים להפריש תרומות ומעשרות בטהרה... אלא אפילו בימי האמוראים, שהיה להם אפר מן הפרה... ואפילו בסוף האמוראים, דמסתמא פסקה להם הזאה לבני ישראל, אפילו הכי היו עולין לארץ מפני חיבתן."

¹⁵ וכן עולה מדברי כנסת-הגדולה (יו"ד רלט, לב) שפוסק שהמצוה היא מדרבנן, ומסביר מיד שכופין לעלות בגלל "המצוה לדור בארץ" - ועל כרחק כוונתו למצוה מדרבנן. עוד ראה בדורנו את דברי ה"ר א"א שפירא (מעפר-קומי, ירושלים תשמ"א, עמ' קט) שאע"פ שדעתו היא שזו מצוה מדאורייתא, מ"מ כתב שמדין "הכל מעלין" אין הוכחה "אם יש מצוה חיובית כמ"ש הרמב"ן". בדומה לכך כתב גם הרצי"ה קוק (הערות לשו"ת דעת-כהן עמ' תמט), שתקנות חז"ל לא נועדו לסייע לקיום המצוה, אלא כפשוט לשון "יישוב א"י" - כדי ליישב את הארץ.

שכופין, לאור דברי חז"ל "לעולם יגור אדם בא"י בעיר שרובה עכו"ם וכו'". אף הרשב"ץ (תשב"ץ ח"א סי' כא) נימק את הכפייה במעלת הארץ ופחיתות חז"ל. במקום אחר (ח"ג סי' קצח, וסי' ר) כתב שהטעם הוא משום קיום המצוות התלויות בארץ, וכן פירש את הקנס המוטל על המוכר עבדו לסוריא (גיטין מג,ב) משום ביטול המצוות התלויות הארץ על ידי העבד, וכהסבר תוס' ר"ד שם¹⁶.

טעם נוסף שעמד כנראה ביסוד תקנות חז"ל בנושא זה הוא ריבוי אוכלוסין בארץ ישראל, שהוא תועלת לכלל ישראל¹⁷. לכן השוו בגמרא (ב"ק פ,א) את הנושא אשה בארץ ישראל לקונה בה בית, כי גם נישואין בארץ, העתידים להביא לריבוי נפשות בה, מוגדרים כיישוב הארץ. לכן תיקנו גם כפייה לעלות לארץ ולירושלים, מפני שיש צורך לכלל ישראל שיהיו שם נפשות, וכפי שמצאנו בספר נחמיה (יא,א) שהפילו גורלות שאחד מכל עשרה יישב בירושלים. הסבר זה עולה מדברי ראשונים רבים: את ההיתר לקנות שדה בשבת ע"י גוי, הסביר הרמב"ן (חידושי שבת קל,ב) שזה "מצוה ותועלת לכל ישראל הוא, שלא תחרב ארץ קדושה"; ובדומה לו כתב הריטב"א, ש"היא תועלת לכל ישראל, שלא תשתקע ארץ קדושה ביד ערלים"; וכמוהם כתב הריב"ש (שו"ת סי' קא וסי' שפז) שזו "מצוה ותועלת היא לכל ישראל, שלא תשתקע ארץ קדושה ביד טמאים"; בדומה לכך כתב גם רש"י (גיטין ח,ב), "לגרש עובדי כוכבים ולישב ישראל בה"¹⁸. הרי לנו שהתירו אמירה לנכרי לעניין זה בגלל תועלת האומה¹⁹, וכך ניתן להסביר גם את שאר התקנות שנתקנו "משום ישוב ארץ ישראל".

כאמור, רבים הוכיחו מדברי חז"ל בשבח הישיבה בארץ, שזוהי מצוה מן התורה. במיוחד הוכיחו כך מקביעת הספרי (ראה פסקה פ'): "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה" - משמע לכאורה שזוהי מצוה מן התורה כמו שאר המצוות, ואף חשובה מהן.

¹⁶ המהרי"ט הקשה על הסבר זה, ורצה לדחותו כיון שאין לעבד קרקע בארץ, וכן לגבי אשה שמה שקנתה הוא ברשות בעלה - אך אין זו דחייה, כי מכל מקום הם יכולים להפריש תרומות ומעשרות ממה שבא לידם, וכדומה, ולכן הם שייכים במצוות התלויות בארץ.

¹⁷ כפי שכתב בעל חכמת-אדם (שערי-צדק, משפטי-הארץ יא,יד) שאסור לצאת מארץ ישראל, "מפני שיש שם ישראל מועטים, בכדי שלא תישאר ריק מישראל".

¹⁸ גם את התקנה שלא להביא עצים למזבח מזית וגפן "משום יישוב דארץ ישראל" (תמיד כט,ב) הסביר המפרש בדומה לשאר הראשונים כאן, שמחסור בעצים אלה עלול להביא ש"תחרב ארץ ישראל" (וע"ע בפירש"י במנחות מד,א, שאף שם משמע לתועלת). לגבי היתר קניית שדה בשבת על ידי נכרי, גם רבי יהודה בן הרא"ש (שו"ת סי' צא עמ' מה) הסביר בדומה לרש"י, ש"פשיטא שמצוה לגרש נכרי מארץ ישראל".

¹⁹ כך משמע גם מהרשב"א (שו"ת ח"א סי' רמח), שכתב שקניית שדה בא"י בשבת היא "מצוה מועטת" (!). ומדוע התירו זאת? "משום יישוב ארץ ישראל" - כלומר מצד התועלת שבדבר. ואכן כשהסביר הרשב"א במקום אחר (שו"ת סי' קלד) מדוע הדר בא"י יש לו אלוה, כתב רק שהיא נחלת ה' המיוחדת לו, "ועיקר מצוות התורה כולן בארץ, עד כי כמה מצוות אין נוהגות כלל אלא בארץ" - ונמנע מלהזכיר שישבת הארץ כשלעצמה היא מצוה.

אולם מברור הביטוי "שקולה כנגד" (ראה באריכות שו"ת בני-בנים ח"א מאמר ה), עולה שמשמעותו עשויה להיות כפולה:

א. שני הדברים מביאים לאותה תוצאה, גם אם מכיוונים שונים, ולכן אמרו חז"ל (יומא ט,ב) ששנאת חנם שקולה כנגד שלושת העבירות החמורות. ברור שאין הכוונה שהיא שווה להן בחומרתה, שהרי דינה קל בהרבה, שכן צריך לעבור עליה ולא ליהרג, ואפילו מלקות אין בה, ולשיטות רבות לא ברור כלל שזו עבירה מוגדרת. אלא הכוונה היא שגם היא, כמו שלוש העבירות החמורות, הביאה לחורבן בית המקדש.

ב. יש זיקה בין הדברים, וכל אחד מהם מביא לזולתו. ולכן אמרו חז"ל (מנחות מג,ב) שמצות ציצית שקולה כנגד כל המצוות. אין הכוונה שהלבוש ציצית מקבל שכר השווה לשכר כל המצוות, אלא שקיום מצות ציצית מביא לקיום שאר התורה, כדברי הכתוב (במדבר טו, לט): "וראיתם אתו וזכרתם את כל מצוות ה' ועשיתם אותם".

אם כן, כשאמרו חז"ל ששיבת א"י שקולה כנגד כל מצוות התורה, לא בהכרח מפני שהיא מצוה כמותן או גדולה מהן - אלא מפני שהיא מביאה לקיומן, כדברי הפסוק "וישבתם בה, ושמרתם לעשות את כל החוקים" (דב' יא, לא-לב) כי הרבה מצוות יכולות להתקיים רק בארץ (פסוק זה מובא בחלק מהגרסאות לספרי הנ"ל); או מפני שהיא מביאה לאותה תוצאה כמוהן, כי קיום כל המצוות מביא לאמונה שלמה בקב"ה, וכך גם ישיבת הארץ כדברי חז"ל (כתובות קי,ב) "כל הדר בא"י דומה כמי שיש לו אלוה"²⁰.

ג. דעת הרמב"ם

כאמור, הרמב"ם לא מנה במניין המצוות את יישוב ארץ ישראל, ולא הזכיר את כיבוש הארץ (מלבד מלחמת ז' עממין) כמלחמת מצוה. בפשטות יוצא מכך שלדעתו המצוה אינה מן התורה, אך הפוסקים נחלקו בהסבר שיטתו:

א. הרשב"ש (שו"ת סי' ב) אכן הבין שלדעתו המצוה אינה אלא מדרבנן, ומפני כך לא מנה אותה. כך סברו הרבה אחרונים, וביניהם: כנסת-הגדולה (י"ד סי' רלט, בשם כמה גדולים, ולדעתו גם הרדב"ז סובר כך), שו"ת אבק-דרכים (שלוניקי תקע"ד, י"ד סי' יד), שדי-חמד (ח"ו אות ט), ר' חיים פלאגי (שו"ת נשמת-כל-חי ח"א סי' מח), הר"ש נתנזון בעל שואל-ומשיב

²⁰ ועל אף שזהו רמז ולא ראייה, יש לציין שבכל לשונות חז"ל לא נסמכת ליישוב הארץ המילה "מצוה", אלא כתוב בסתם "ישיבת ארץ ישראל" (ספרי כמעט בכל הגרסאות, תוספתא ע"ז פ"ה) או "יישוב ארץ ישראל" (כתובות קי,ב, גיטין ח,ב, ב"ק פ,ב, ב"מ קא,ב, מנחות מד,א, תמיד כט,ב). בבראשית רבה (עו,ב) מובא ביטוי זה במשמעות ברורה של מעלה וסגולה, ולא מצוה - יעקב חשש שעָשָׂו בא אליו "מכח... ישיבת ארץ ישראל", ועל כרחק אין הכוונה למצוה, כי זו אינה שייכת לגבי עָשָׂו.

(ספר ידות-נדרים, יד-שאל סי' רכח ס"ק סד) ופאת-השולחן (א, יד).

ב. לעומתם, אחרים הסבירו שגם לדעת הרמב"ם זו מצוה מדאורייתא, אך הוא לא מנה אותה במניין התרי"ג בגלל שיטתו בשורש ד (בהקדמה לספר המצוות) שלא למנות מצוות כלליות, ומצוה זו היא מצוה הכוללת הרבה מהמצוות התלויות בארץ והרבה גופי תורה תלויים בה. כך הסביר בשו"ת תולדות-יעקב (ח"מ סי' ח), וכן הרב בלומברג בעל 'מצות ישיבת ארץ ישראל' (מהד' תשנ"ט, עמ' רל-רלד), כך הביא בעל ציץ-אליעזר (ח"ז סי' מח פרק יב) בשם הרא"ה קוק, ועוד. בדומה לכך כתב הר"י פערלמן, 'הגדול ממינסק' (במאמרו ב'סיני' כרך ו עמ' ריב; ובספר 'ארץ ישראל בספרות התשובות' ח"ג עמ' ס) שהרמב"ם לא מנה את המצוה, כי אין לה ציווי מיוחד וכל התורה מלאה ממנה.

ג. בעל אבני-נזר (י"ד סי' תנד אות ו) הסביר שהרמב"ם לא מנה את יישוב א"י כמצוה נפרדת, כי היא כלולה במצות "החרם תחרימם", וכמו שבניית הארון כלולה לדעתו בבניין המקדש.

ד. רבי יצחק ליאון כתב בביאורו מגילת-אסתר, שהרמב"ם השמיט את המצוה כי היא אינה נוהגת כיום. בדעה זו אחזו כמה אחרונים: בית-הלוי (שו"ת ח"ב סי' נ, בדעת הרמב"ם), ר' צדוק הכהן מלובלין (דברי-סופרים אות יד), מנחת-אלעזר (שו"ת ח"ה סי' יב), חידושי המהרד"ם (על ספר המצוות) ותורה-תמימה (דברים יב, כט).

ההסבר השני, התולה את ההשמטה במה שקבע הרמב"ם בשורש ד, קשה שכן בשורש זה מדובר רק על ציוויים שאין בהם מעשה מוגדר, כלשון הרמב"ם: "צוויין ואזהרות, אינן בדבר מיוחד אבל יכללו המצוות כולן... ואין פנים למנות הצווי הזה מצוה בפני עצמה, שהוא לא יצוה לעשות מעשה מיוחד שיהיה מצות עשה"; ואילו ביישוב הארץ בהחלט יש מעשה מיוחד: לגור דווקא בארץ, ואם נמצא בחו"ל צריך לעלות, וכו'²¹. נראה שכך הבין גם הרמב"ן את הנאמר בשורש ד, שהרי השתמש בעיקרון זה במקום אחר (הוספה לעשין ח) כדי לנסות

²¹ השווה דבריו על עבודה זרה, ש"מצות ע"ז כנגד כל המצוות כולן היא", ו"כל הכופר בע"ז מודה בכל התורה כולה, והוא עיקר כל המצוות כולן" (הל' ע"ז ב, ד) - ולמרות היותה כוללת את המצוות כולן, הוא מנה אותה כמצוה (ל"ת א), שכן יש בה דין מוגדר, 'מיוחד'. וכן כתב במפורש על התפילה (מ"ע ה), שמנאה בתרי"ג, אע"פ שהיא כוללת את התורה, מפני שיש בה מעשה מיוחד. מאותה סיבה קשה הסברו של הר"ן נ"א רבינוביץ (תחומין ד עמ' 305, וכרך ה עמ' 185), שתלה את ההשמטה בשורש ה. כל שכן שהסברים הנמצאים מעבר לי"ד השורשים אינם יכולים להתקבל, וכך גם ההסברים הכוללים את יישוב א"י בתוך מצוה אחרת (בדומה לאבנ"ז), שרובם ככולם דברי דרוש ודחק בכוונת הרמב"ם, ואינם יכולים לעקור את סתימת הדברים ממקומה. בכללות העניין, נראה שהאחרונים טרחו להסביר שלדעת הרמב"ם המצוה היא מן התורה, כי סברו ששאר הראשונים מסכימים כרמב"ן, ואם כן למה לעורר מחלוקת בינו לבין השאר (וראה כעין זה בשו"ת בני-בנים ח"א עמ' קמ ד"ה ולבד). אולם לפי מה שהבאנו לעיל, רבים סוברים שהמצוה אינה מדאורייתא, ואם כן אין הכרח להידחק בדעת הרמב"ם לשם העמדתו דווקא כרמב"ן.

לבאר השמטה אחרת של הרמב"ם²². וכן נדחית שיטת 'הגדול ממינסק', שכן הרמב"ם לא נמנע מלמנות גם מצוות שכל התורה מלאה מהן, כמו "אנכי ה' אלוקיך".

על הסברו של בעל אבני-נזר כבר הקשה הר"ז מינצברג (קונטרס ישוב ארץ ישראל, ירושלים תר"צ, עמ' לב), שלשיטה זו היה ראוי להיות הפוך - ש"החרם תחרימם", שהיא מצוה פרטית יותר, תהיה חלק מהמצוה הכוללת של יישוב הארץ²³.

הסברו של בעל מגילת-אסתר קשה ביותר, שכן הרמב"ם לא נמנע מלמנות מצוות שאינן נוהגות כיום (עין אבני נזר יר"ד תנד, ג-ז; שו"ת חבלים-בנעימים ח"ה סי' מה).

לכן, מכל התירוצים נראה העיקר כשיטת הרשב"ש וסיעתו, המבוססת על פשט הדברים, שלדעת הרמב"ם מצוה זו היא מדרבנן, וכשאר מוני המצוות.

ד. לדעת הרמב"ן אין מצוה בישיבה ללא כיבוש

התשב"ץ, המהרי"ט ואחרים הבינו בדעת הרמב"ן שגם ישיבה כשלעצמה, בהעדר כיבוש, היא מצוה מן התורה. אולם מגוף דברי הרמב"ן במקומות רבים (בפירוש עה"ת, בהוספות לספהמ"צ ובדרשות) משמע שעיקר המצוה הוא הכיבוש²⁴, והישוב בארץ מקיים מצוה רק

²² שם (מצות "תמים תהיה עם ה' אלוקיך") כתב: "אולי חשב הרב שהיא צוואה כוללת של כל המצוות כולן, ללכת בדרכי התורה, כעניין שנאמר 'אשרי תמימי דרך ההולכים בתורת ה'", ולכן לא הביאה בחשבון. וזה על פי שורש ד. הרמב"ן לא כתב אפשרות זאת כדי לבאר את השמטתה של מצות יישוב הארץ, והשווה הערותיו על הרמב"ם בהוספות אחרות: עשין א, ו, ח, יג, טז. הרמב"ן רמז גם כנראה שהרמב"ם אינו סובר כמוהו בעניין זה, בהוסיפו: "ואל תשתבש ותאמר שהמצוה הזאת היא המצוה במלחמת שבעת עממין, שנצטוו לאבדם שנאמר 'החרם תחרימם'." הרמב"ן חולק בזה על דעת הרמב"ם ש"מלחמת יהושע לכבוש" היא מלחמת שבעת עממין (ראה פירושו של הרמב"ם למשנה סוטה סוף פ"ח וסנהדרין א,ה). אף ההלכות הקשורות ליישוב הארץ, כדוגמת הכפייה לעלות - הלכות שאותן הביא הרמב"ם - לא היוו בעיני הרמב"ן הוכחה שהרמב"ם סובר שזו מצוה מן התורה, שאם לא כן היה הרמב"ן מזכיר זאת, כפי שהזכיר את ההלכה הנובעת מהוספת עשין י', ש"הרמב"ם כתבה בחיבורו הגדול" (ובדומה לכך בעשין ה).

²³ ובפרט שציווי "החרם תחרימם" עוסק רק בשבעת עממין. יסוד הסבר האבני נזר נשען על דברי ספר מעיין-החכמה, שכתב מסברת עצמו שתכלית בית המקדש הוא הארון והכפורת, אך דחוק מאד להכניס את הסבר זה בכוונת הרמב"ם (ראה ספר המצוות מ"ע כ), וכן הקשה בנו של בעל אבני-נזר כמובא ביו"ד תנז,ה. ²⁴ כך עולה מלשונו בפירושו לבמדבר לג,ג: "יחזיר המצוה הזו במקומות רבים, 'בואו ורשו את הארץ' - ופסוק זה מזכיר כיבוש בלבד ולא ישיבה. כך גם בהוכחה שהביא הרמב"ן בסהמ"צ מהמרגלים: "זוהי שחכמים קורין אותה מלחמת מצוה", וכן: "ומאמרם 'מלחמת יהושע לכבוש' תבין שמצוה זו היא הכיבוש", ועוד דוגמאות רבות. ראה גדולה לכך עולה מדבריו בדרשה לראש השנה, אותה נשא לאחר שעלה לארץ ישראל, ובה פירט את המניעים שהביאוהו לעלות: מפני שנקראת "נחלת ה'", ושעיקר כל המצוות הן ליישובים בארץ וכו', וסיים ש"זה מה שהוציאני מארצי וטלטלני ממקומי ... לפי שרצוני להיות טלטול שמת בחיק אמי" - ולא הזכיר, ולו ברמז, שבעליה זו קיים מצוה מן התורה, מצוה שהוא עצמו הגדיר ופרסם! מכאן הוכחה חותכת שלדעת הרמב"ן ישיבה ללא כיבוש - כפי שהיה בימיו - אינה קיום מצוה מן התורה, ולכן הוא תלה את עלייתו בנימוקים אחרים ולא בחיוב ומצוה מן התורה.

בזמן שיש כיבוש (כפי שכתבו שו"ת ישועות-מלכו י"ד סי' סו; שו"ת האלף לך שלמה אה"ע סי' קו; וספר שלום-ירושלים פ"ד). אכן הרמב"ן דיבר גם על הישיבה בארץ, כי בלי ישיבה תחילה אי אפשר לרשת, כדברי הגמרא (קידושין כו,א): "במה ירשתם? בישיבה", וכן בתוספתא (ע"ז פ"ה): "כל זמן שהן עליה, כולה נכבשה; אינן עליה - כולה אינה נכבשה". לפי זה, חכמים הפליגו והתקינו גם בגלות בעניין ישיבת א"י וכפייה לעלות אליה, כהכשר למצות הירושה והכיבוש, שהיא מצוה לדורות.²⁵

ייתכן לכאורה להעמיד בדעה זו את כל הראשונים מסיעתו של המהר"ם מרוטנבורג, שלא הזכירו מצוה לישוב בארץ ישראל: כיון שבזמנם לא היתה שום מציאות של כיבוש²⁶, ממילא לא היתה מצוה מן התורה לשבת בא"י, ולכן הם לא הזכירו מצוה כזו. אולם בדור ששייך בו כיבוש, כדוגמת היום, הם יודו שיש מצוה מן התורה לישוב. לפי הסבר זה ייתכן שלדעת הרבה (ואולי רוב) ראשונים יש כיום מצוה מן התורה. אולם זוהי השערה בלבד, וקשה להכריע על פיה, כיון שאפשר (וכן פשט הדברים) לפרש אחרת, שדעתם כדעת הראשונים הסוברים שהמצוה היא מדרבנן.²⁷

ה. דברי רבנו חיים שאין מצוה לדור בא"י

בתוספות (כתובות קי,ב) הביאו בשם רבנו חיים הכהן, שאין כופין לעלות לארץ, שכן "עכשיו אינו מצוה לדור בא"י, כי יש כמה מצות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין לזהר בהם ולעמוד עליהם." משמע מכאן שישבת א"י אינה מצוה בפני עצמה מן התורה; וכך הביאו בשמו בפסקי-התוספות²⁸. הפוסקים נחלקו לגבי תוקף דבריו:

²⁵ אם כך, מהו שכתב הרמב"ן "שמתחייב כל אחד ממנו בה"? זאת ניתן להבין בדומה לדברי ספר החינוך (מהד' שוועל מצוה תקנח, מהד' מ"י מצוה תרד), שמחייב עמלק מוטלת על הציבור וגם על כל יחיד ויחיד (וכן במצוה תכה, 'החרם תחרימם'); ובכך נדחית קושיית אבני-נזר (יו"ד תנה,ג) על ספר שלום-ירושלים, בהתבססו על שיטת הרמב"ם בכיבוש יחיד, שכמובן אינה עניין לשיטת הרמב"ן, וראה התקופה-הגדולה עמ' קצד ועמ' ריג. כעין הבנתנו ברמב"ן כתב גם המרחשת (או"ח סי' כב אות ז), שאכן ישיבה לבד אינה קיום המצוה, אלא שלדעתו גם קניית שדה ללא ישיבה אינה קיום המצוה.

²⁶ אפילו לא כמו זה הנזכר בהלכות א"י המיוחדות לטור (בדין חיוב חלה), של עיר אחת ושדותיה המיוחדות לישראל מבלי שתהיה עליהם אימת גוי שיכול לגרשם (שאז נחשב הדבר לכיבוש דאורייתא, לפי דעה זו, לעניין חיוב מעשרות באותו מקום).

²⁷ למעשה, ב-250 השנים שבין הרמב"ן לדורו של השולחן-ערוך, נמצאים לפנינו רק שלושה ראשונים שנהו במפורש אחריו - הסתמכו על דבריו, ציטטו אותם או הפנו אליהם: הרשב"ץ, בנו הרשב"ש, וכן הריב"ש. ואף ביניהם יש לציין שהריב"ש לא הזכיר כלל את דברי הרמב"ן בנושא זה, אף במקום שהיה מתבקש לעשות זאת. ייתכן שעשה כן מפני שחולק על הרמב"ן בפרטי המצוה, כפי שביארנו, וסובר שכיבוש אינו העיקר אלא הכשר מצוה בלבד - ולכן לא רצה להסתמך ישירות על שיטת הרמב"ן.

²⁸ הר"ח פלאג'י (שו"ת נשמת-כל-חי' יו"ד סי' מט) כתב שבפסקי התוס' הביאו את רבנו חיים מטעם סכנת דרכים ולא מפני סברתו העקרונית (לגבי המצוות התלויות בארץ), אך דבריו דחוקים שכן בפסקי התוס' לא נכתב "אינו חייב" אלא "אינו מצוה", כלשון של רבנו חיים. ומנימוק סכנת דרכים בוודאי לא ניתן לומר ש"אין מצוה לדור בא"י", שכן מי שנמצא בארץ אינו שייך בנימוק זה, ואם כן הוא לכאורה מקיים

המהר"ט (שו"ת ח"ב יו"ד סי' כח) כתב שדברים אלו הם הגהת תלמיד שאין לסמוך עליה, והביאוהו הרבה אחרונים: ראה למשל מהר"ש אייגר (כתובות שם), שו"ת מעיל-צדקה (ריש סי' כו), נתיבות-המשפט (לר"ח אלגזי, דף רמג), אבני-נזר (יו"ד תנד, ו).

אולם הרמ"א (דרכי-משה אה"ע עה, ו) הביא את דברי רבנו חיים בסתם. והגם שלא פסק כמוהו בשו"ע, לא עלה על דעתו לומר שהדברים אינם מיסוד התוספות, כפי שהעיר החיד"א (שו"ת יוסיף-אומץ סי' נב). רבים הם האחרונים שהתייחסו לדברי רבנו חיים, בלא לחוש לכך שמא הם הגהת תלמיד טועה: של"ה (שער האותיות ח"א דף עה, ב), נודע-ביהודה (תנינא יו"ד סי' רו), הר"ש קלוגר בחכמת-שלמה (על שו"ע או"ח רמח, ד), ההפלאה (כתובות קי, ב), חכמת-אדם (שער משפטי-הארץ יא, ג) ועוד.²⁹

בנוסף, לראיותיו של המהר"ט יש פירוט שונות³⁰, ולכן אין לדחות את עדות התוספות שזוהי דעת רבנו חיים. נכון הוא שעל דעתו של רבנו חיים, שבזמן הזה אין כופין לעלות, חלקו כמעט כל הפוסקים³¹ - כדברי הפתחי-תשובה - וכן על קביעתו שכיום אין כל מצוה לגור בארץ, כלומר אפילו מדרבנן.³²

מצוה, דבר שלא ניתן להכניס בדברי רבנו חיים, שכתב במפורש "אינו מצוה לדור".²⁹ על אף שרובם בוודאי ראו את המהר"ט, ראה למשל חת"ס (שו"ת יו"ד סי' רלד) שמזכיר את רבנו חיים ואת המהר"ט בסמיכות. גם אביו של המהר"ט, המבי"ט (שו"ת ח"א סי' רמה) הזכיר את דעת רבנו חיים מבלי לפקפק בזוהר, והמהר"ט עצמו מביא שרבו המהר"ש סאגיש אף סבר שהרא"ש מסכים לדעת רבנו חיים (אם כי המהר"ט דוחה זאת, ומעמיד את הרא"ש כשיטת הרשב"ש דלעיל). המהר"ט עצמו, בחידושו על הגמרא (כתובות קי, ב), הביא את דברי רבנו חיים, ולא כתב שהם הגהת תלמיד, אלא רק שאין מי שחש לדעתו, ושדבריו אינם מופיעים בתוספות הרא"ש. ייתכן שלמסקנה שבשו"ת (ובחידושו על קידושין) הוא הגיע רק לאחר כתיבת חידושו על כתובות, וצל"ע.

³⁰ למשל, אין ראיה מכך שהמרדכי הביא בשם רבנו חיים רק את נימוק הסכנה, שכן הוא ציטט את הדברים מתשובה בכתב ("כתב בתשובה"), ואילו התוספות הביאו עדות ישירה ("היה אומר רבנו חיים"), ואם כן שניהם הסתמכו על מקורות שונים. לפי"ז באמת רבנו חיים סבר כך וגם כך (כפי שנראה מהרמ"א), והתוספות לא הביאו בשמו את נימוק הסכנה, כי הרבה סברו כך לפניו. כמו כן, העובדה שהרא"ש לא הביא את דברי רבנו חיים אינה ראיה, כי הוא לא הזכיר גם את נימוק הסכנה (ועיין בשו"ת יוסיף-אומץ הנ"ל, שהביא דחיות נוספות לראיות המהר"ט). ראה עוד שו"ת בני-בנים ח"ד עמ' צח הערה 6, שם נידון עצם ההסתברות שדברים שמקורם מוסכם על הורב יתבררו כדברי תלמיד טועה.

³¹ "כמעט" - כי המהרש"ך (שו"ת ח"ב סי' מא וסי' קיט), רח"י מצפת (שו"ת סמא-דח"י ח"ב יו"ד סי' ח) והמהר"ש קלוגר (שו"ת האלף-לך-שלמה אה"ע סי' קיח) פסקו את שיטתו להלכה! והמהר"ש קלוגר הוסיף, שזוהי הסיבה שהרבנים החסידים, ובראשם ר' ישראל מרוז'ין, לא עלו לארץ. בשו"ת נשמת-כל-חי (ח"א סי' מט) כתב שכך גם דעת בה"ג (מפני שהשמיט את דיני הכפיה לעלות), אולם אפשר שבה"ג סבר שלא כופין בגלל סכנת הדרכים, ולא דווקא משום שאין מצוה, וצל"ע.

³² אולם מדקדוק דבריו נראה שאין כוונתו לומר באופן עקרוני שאין כל מצוה בכך, אלא שיש מצוה מדרבנן שנתקנה מפני המצוות התלויות בארץ; ורק "בזמן הזה", כשיש מניעה לקיים מצוות אלה לדעתו, גם המצוה מתבטלת (כעין "בטל הטעם בטלה התקנה"). דיוק זה מסתבר, כי אילו היה מדובר במצוה בפני עצמה מן

ו. מצות ישוב א"י - חיובית או קיומית?

לשיטת הרשב"ש, המב"ט ורבים אחרים מבואר - כפשט דברי הרמב"ן - שמצוה זו היא חיובית. משום כך כתב המב"ט (ש"ת ח"א סי' קלט), שמי שמתגורר בחו"ל מחוייב בעצמו לעלות. אולם מדברי פוסקים אחרים עולה שזוהי מצוה קיומית - כלומר, לזכות המקיים אותה נזקפת זכות, אבל אין חובה לקיימה.

כך מובן מלשונו של הרשב"ץ בכמה מקומות (תשב"ץ ח"ג סי' ד וסי' רפח). כך משמע מדברי הריטב"א יומא לח,א וכפי שהבין בעל אבני-נזר (יר"ד סוף סי' תנד), וכך עולה מדברי מהריט"ץ (ש"ת ח"א סי' פ"ה) בן דורו של המהרי"ט. בדורנו פסקו כך הר"מ פיינשטיין (ש"ת אגרות-משה אה"ע ח"א סי' קב, ועיין יר"ד ח"ג סי' קכב)³³ והרא"י וולדנברג (ש"ת ציין-אליעזר ח"ד סי' עב, ובמילואים שם הביא שכן דעת רבה של ירושלים, הר"ש סלנט)³⁴. לאלה יש לצרף את ערוך-השולחן, שדבריו בנושא נדפסו רק לפני כ-15 שנה, ואשר פסק שהמצוה לדור בא"י היא קיומית (יר"ד רכח, קלב; ולדעתו, גם מהרדב"ז משמע כן)³⁵.

ז. דברי סיום

מבירור שיטות הראשונים בנושא עולה, שלאלה הגרים כיום בחו"ל יש על מי לסמוך, הן מצד השיטה שמצות ישיבת א"י היא מדרבנן, והן מצד השיטה שזו מצוה קיומית (כפי שהכריעו

התורה, גם לשיטתו לא היה אפשר לדחותה מפני השיקולים שהזכיר.
³³ ה"ר עובדיה יוסף (קונטרס חובת העליה לא"י, תשל"ג) השיג עליו מדין "הכל מעלין לארץ ישראל". אולם ממקור קושייתו גופא סתירה לדבריו, שכן ההמשך הוא "הכל מעלין לירושלים", ולגור דווקא בירושלים בוודאי איננה מצוה חיובית (כפי שהעיר האבני-נזר; ראה עוד 'צהר' י', תשס"ג, עמ' 247-248). ה"ר א"א שפירא מביא במאמרו בסוף הספר מעפר-קומי (נדפס במנחת-אברהם ח"א סי' מד) שלא נמצאת מצוה מהתורה שהיא קיומית, ויש להעיר על כך, שהרי אכילת מצה בשאר ימי הפסח, לדעת הגר"א היא קיומית. ראה עוד קידושין לא,ב וביאור הסוגיה באריכות ע"י הר"ש ישראלי (עמוד-הימיני סי' כב).
³⁴ שכתב זאת בתשובה השוללת חינוך בנים לעלות ארצה נגד דעת הוריהם, משום כיבוד הורים. הכרעתו זו סותרת לחלוטין את דבריו הנלהבים בח"ז (סי' מח פרק יב) בדבר החיוב הגמור לעלות לארץ, שם כתב בין השאר: "אין אפילו מקום חיוב לשמוע בקשר לרצון עיכוב עליה, אפילו לאב ואם" - היפך גמור ממסקנתו בחלק יד. עוד ציין בח"ז כמקור את שו"ת בית-העדה, ואילו בחי"ד הוא טורח לסתור אותו. ודאי שדבריו המאוחרים יותר הם המתקיימים ותקפים בדעתו, אך צ"ע מדוע לא התייחס לדבריו הקודמים. מכל מקום, את חזרתו מדעתו הראשונה ייתכן להסביר על פי דבריו בסוף חי"ד (מלואים עמ' קצח), שמצא שגם רבי שמואל מסלנט סובר שזו מצוה קיומית, ואפשר שמציאה זו היא שהביאה לשינוי דעתו.
³⁵ "ודע שיש מי שאומר דדוקא בנדר לעלות לא"י הוא דיש לו התרה, משום שאינה מצוה חיובית, דהחיוב הוא רק לדור בתוכה והעליה אינה אלא כמכשירי מצוה, ולכן אם נדר לדור בא"י אין מתירין לו (פתחי-תשובה ס"ק כח בשם הרשב"ש). ולא משמע כן מכל הראשונים... אלא ודאי דלא חשבינן לה מצוה חיובית שלא יועיל התרה לזה. ולא מבעיא לכמה מהגדולים שכתבו דבזמן הזה אין מצוה לדור בא"י, אלא אפילו להסוברים שגם עתה יש מצוה, מ"מ לא עדיפא ממצות צדקה, שיש לזה התרה, דאינה חיובית, כתפילין ומזוזה... וכן עיקר לדינא וכן יש להורות." ראה עוד בהרחבה בסעיפים קכח, קלא, והשווה שם רסז,קכח ואו"ח רמח"ד.

חלק מגדולי התקופה). ואף על פי שמלכתחילה ראוי להחמיר כרמב"ן וסיעתו³⁶, מכל מקום מנהג מבטל הלכה, ובפרט לפי מה שנתברר שרוב הראשונים לא אחזו בשיטת הרמב"ן. ולכן אין למחות ביושבים בחו"ל. אמנם מי שכבר נמצא בארץ אינו רשאי לסמוך על המקילים, וצריך להתחזק ביישוב הארץ ואהבתה, אף במקום סכנה (ראה שו"ת בני-בנים ח"ג סי' מה), והעוזב אותה ויורד מן הארץ מבטל בידיו מצות עשה (מדאורייתא או מדרבנן).

מעבר לבירור, יש להודות שאין הדעת נוחה מהמסקנה שהמצוה היא מדרבנן, כי בודאי ראוי שענין כה מרכזי במקרא ובקורות עם ישראל, כיישוב הארץ, יהיה מצוה מן התורה (אם כי אין פוסקים הלכה על בסיס מה שראוי להיות). אולי אפשר להסביר שהתורה לא ראתה צורך להורות במצוה מכריחה על יישוב ארץ ישראל, כי כשם שאדם בריא אוכל וישן בכל יום, ואין התורה מצוה אותו על כך, כך גם אומה בריאה³⁷ ואדם מתוקן מישראל שואף לחיות בארצו ובנחלת אבותיו, ואין צורך לצוותו על כך³⁸.

³⁶ וכדין ספיקא דאורייתא. ואולי יש ראייה לשיטתו מן המדרש (ילקוט-שמעוני רמז תתס): "כשם שמילה דוחה את השבת, כך כיבושה של א"י דוחה את השבת", ומשמע שכובשים לכתחילה בשבת. ולפי זה הכיבוש הוא מצוה מן התורה.

³⁷ אך בעוונותינו, רבים מאומתנו היום אינם בריאים, וה' הטוב יכפר וירפא. ומכל מקום, גדול הוא הקיטרוג על המתבטל מיישוב הארץ מבצע כסף וכדומה.

³⁸ [בספרון 'בני ישראל ובני נח' (הוצאת מכללת אורות-ישראל באלקנה ומכון צמ"ת באלון-שבות) עמ' 113-112 (ראה גם הערת מס' 2 במאמרי בתחומין יא עמ' 32) כתבנו שהמושג 'דרבנן' אינו מושג הסטורי, המעיד שמצוה או איסור מסויים 'הומצא' שנים לאחר שניתנה התורה, אלא הוא כולל את כל המצוות והאיסורים שלא נאמרו במפורש בתורה, בין השאר משום היותם מובנים מאליהם ללא כל עוררים, ומונחים בטבע ברייתו של האדם. כדוגמאות לכך הובאו שם האיסור לאכול בשר אדם (שלפי הראב"ד הל" מאכלות אסורות ג, ד אין בו "אפילו איסור עשה", ומשמע שמ"מ אסור "מדרבנן"), ואיסור להרוג אדם שאינו יהודי (שלשון הרמב"ם, בגירסאות מדוייקות, בהל' רוצח א, א, היא: כל ההורג נפש אדם **מישראל** עובר בלא-תעשה; ובראים סי' קעה: "תולדות הרציחה, שלא להרוג את העובד כוכבים"). "דרבנן" הוא כל דבר שאינו דאורייתא. האיסור דאורייתא במקרים הנ"ל כולל מצבים שהטבע האנושי אינו אוסר אותם בכלל (כגון: הלבנת פני הזולת ברבים, שאיסורו נכלל באיסור רציחה דאורייתא, עי' תוס' סוטה י, ב). - הערת עורך תחומין (ד.א.)]

תגובת הכותב: הרא"מ מחלק בהקדמתו לספר יראים את המצוות לשתי קטגוריות בלבדיות - א. המצוות הכתובות, שהן דאורייתא; ב. כל השאר, שהן מתקנת חכמים, ומוסיף: "וקראתי בשם למצוות הכתובות 'אבות'; ולתוספת חכמים אשר הוסיפו על הכתב למען לא יעקר קראתי 'תולדות'". ברור אפוא שהציטוט המובא מספר יראים על "תולדות הרציחה", פירושו תוספת של חכמים (וראה לדוגמה מצוות קטז, קכה ועוד). לגבי הלבנת פני הזולת וההסתמכות על התוס' הנ"ל, ראה באריכות בשו"ת בני בנים ח"א סי' מא. ולגבי מקור האיסור להרוג אדם שאינו יהודי, ראה התשובות בשו"ת בני בנים ח"ג סי' מ-מג, ומאמר ד.